

חשיש וחשוישונים בארץ-ישראל

וסוריה בימי הביניים

זהר עמר

נגע הסמים אינו רק מנת חלקה של החברה המודרנית; התופעה היתה מוכרת בארץ ישראל ובמזרח התיכון כבר בימי הביניים. באותה תקופה היו מוכרים צמחים רבים שמהם הפיקו חומרים משכרים ובהם השכרון והפרג. אולם יותר מכל היה נפוץ השימוש בצמח הקנבוס התרבותי מהזן הוודי (*Cannabis var. indica*). לצמח זה היו כינויים רבים ומגוונים. בספרות הרפואית הוא היה מוכר בעיקר בשם "קנב הנדי", ובאזורנו בשם "חשישה",¹ שממנו הפיקו את הסם הידוע גם כיום בשם "חשיש".

הקנבוס הוודי הוא צמח עשבוני המגיע לגובה של 4-5 מ', שעליו מארבעים ומשוננים בשוליהם. זהו צמח דו ביתי בעל פרחים קטנים ירוקים, המואבקים על-ידי הרוח. הריכוז של השרף הרעיל נמצא בעלים ובתפרחות הנקביות הפורחות בקץ. השרף המופק מצמחים הגדלים באזורים טרופיים הוא בעל השפעה חזקה במיוחד. החומר הפעיל מכיל אלקלואידים נרקוטיים חזקים, המשפיעים בעיקר על מערכת העצבים המרכזית. במיטן נמוך משמש הצמח כמשכך כאבים וגורם להתרוממות הרוח, הינתקות מהמצאות, אובדן כושר השיפוט, הזיות ותופעות לוואי נוספות. שימוש מוגבר בחומר מסוכן לבריאות הגופנית והנפשית כאחת.²

צמח החשיש ותכונותיו נזכרים כבר בספרות הרפואית היוונית והרומית, וכן בחיבורים רפואיים מוסלמיים קדומים. בתקופות אלה הוגבל שימושם לצרכים רפואיים. בחפירות באזור בית שמש נחשפו בקבר משלהי המאה הרביעית לסה"ג שרידי "חשיש", שמקורו בצומח. הוא נמצא על שלד נערה פגאנית כבת שלוש-עשרה, שנשאה בגופה עובר. החוקרים סוברים שהחשיש שימש חומר משכך כאבים לנערה שהתקשתה ללדת. בנוסף, נמצאו כלים קטנים שבהם אוחסן החומר.³ השימוש בחשיש לצרכים אלה נזכר גם במקורות המצריים הקדומים.⁴

רק מאז ימי הביניים המאוחרים החל השימוש בצמח לעישון והנאה. כמו גידולים חדשים אחרים שמקורם בהודו (למשל, קנה הסוכר, הציל ובננה), הקנבוס הוודי היה מוכר באזורנו, כנראה, רק בעקבות כיבושי האסלאם. כבר במאה העשירית ציין אבן חשייה, מחברו של ספר "החקלאות הנבטית", שישנם שני מיני קנבוס: האחד מפיץ זרעים שנעדר לתעשיית הטקסטיל, והמין השני, הנדיר יותר, שנעדר להפקת סם מרדים.⁵ הוא תאר אמנם את המציאות בעירק, אך אין להוציא מכלל אפשרות שהצמח גדל גם באזורנו באופן מוגבל לצרכים רפואיים. בבריכות פולן (אבקת צמחים) באזורים שונים של אנגליה (סקוטלנד ווילס) נמצאה שכיחות גבוהה מאד של צמח הקנבוס מלפני 800-1,000 שנה. החוקרים סבורים שהוא היה גידול חקלאי במקור לסיבים, אך אינם מוציאים מכלל אפשרות, שהוא שימש גם לצרכים רפואיים.⁶ לא נראה סביר שבתקופה

זו גדלו את הקנבוס ההודי באזורים אלה באירופה, שכן הוא התפשט במזרח הקרוב רק בתקופה מאוחרת יותר.

בימי הביניים המאוחרים נכתבו על החשיש חיבורים מיוחדים, שמהם ראויים לציון אלו של זרכשי (1344-1392) ובדרי (1443-1489). זמנם מעיד, שהתפשטות השימוש בצמח זה היא מאוחרת יחסית. בספרות המחקר המודרנית נכתבה עליו מונוגרפיה חשובה על-ידי פרנץ רוזנטאל (F. Rosenthal).⁷

הידע על השימוש בחשיש העבר תחילה מהודו לאזור המפרץ הפרסי, בעיקר בעיר חי'ראסאן, שם היה נפוץ מאד. בספרות המוסלמית ישנן סברות שונות באשר לראשית "גילוי" החשיש ומועד הפצתו, מוחמד אלעי' (1457-1529), ששמו מעיד עליו שמוצאו מעזה, כתב בעניין זה: "העלים (של החשיש) ידועים בשם 'אלחשיש אלג'ברי' הרופאים קוראים לו 'אלהנדי'... הוא נקרא 'חידרי' מפני שבסביבות שנת 1112 חידר מנישפור... מצא צמח זה... אחרים טוענים שהוא התגלה מחדש על-ידי אחמד אלמסארי... אלקלארי משירז. אבל אכן תימיה (1263-1328) היה ברעה, שהוא הופיע בשנת 600 להג'רה (1203) בערך, בזמן עליית כוחם של הטטרים: 'זה הביא רעה רבה לפרס. משם זה הוכנס לבגד...'. לדעת אלמקריזי (1364-1442), השימוש בצמח התפשט לארצות אחרות והגיע לעירק וסוריה רבות, מצרים ואסיה הקטנה רק החל משנת 1251.⁹

המקורות המוסלמיים מציינים, שהשימוש בסם היה מקובל בעיקר בקרב השכבות הנמוכות והפקורים הצופים (פקראא). הרופא האנדלוסי אבן אלביטאר, אשר פעל באזורנו במאה ה-13 בשרות השליטים האיובים, מעיד שה'קנב' אלהנדי' (הקנבוס מהדון ההודי) נורע בבוסתנים במצרים ונקרא שם "אלחשישה". לדבריו, נטילת כמות קטנה ממנו גורמת לשכרון, ומינן גבה יותר גורם לסף שגעון או למוות. הוא ציין גם שראה צמח זה בשימוש מרובה אצל ה'פקראא', שהיו משתמשים בעלי הקנבוס בצורות שונות. חלק היו אופים את העלים ולאחר מכן מרסקים אותם ומגלגלים אותם לגלולות. אחרים היו מייבשים את העלים, קולים אותם, מקלפים ביד ומערבבים עם מעט שומשום וסוכר. אחר כך היו מניחים את החומר בפה כשזוא יבש ולועסים אותו זמן רב. שימוש זה הביא להתרגשות ושמחה מרובה, ורבים מהם היו משתכרים ומגיעים "לידי טירוף או קרוב לכך".¹⁰

מקרייו יחד בספרו ההיסטורי פרק לתאור "חשישת אלפקראא" במצרים,¹¹ למעשה, בכל תאוריו הוא מציג את הפקרים באור שלילי ומגנה אותם בשל השימוש שעשו בחשיש. אגב כך אנו למדים, שאם עלי הצמח המשכר נהגו לאכול עם שקיים או אלת הבוטנה (פסתק), סוכר, דבש או פרג (ח'שח'אש). אחר כך היו שותים את היסככג'ין (משקה חמוץ-מתוק) כדי למנוע נזקים אפשריים. כדי להפחית מתופעות הלוואי השליליות, היה מקובל מאד לצלות את עלי החשיש.¹²

בארצות אחרות, כמו באסיה הקטנה ובסוריה, היו נהוגות שיטות מגוונות נוספות לשימוש בחשיש. בסוריה היו מניחים את עלי החשיש לייבוש וקולים אותם מעל קומקום נחושת כשלוש שעות. לאחר מכן, הם עורבבו בדבש או דבס (דבש המופק מתירוש ענבים) והכינו מהם גלולות.¹³

השימוש המופרז בסם שהופק מהחשיש יצר עם הזמן בעיה חברתית חמורה באסלאם. תחילה הוא היה מוגבל לחוג מיסטיקנים מצומצם, אך התפשט במהרה לחוגים נרחבים יותר באוכלוסייה, בעיקר בקרב דלת העם.

צמח החשיש-קנבוס: איור מכתבי־ידי מגרמניה, 1485 (מימין); הקנבוס הוא צמח דו־ביתי, כלומר על פרט אחד מופיעים פרחים נשאים אבקנים (פרחים זכריים) ועל הפרט השני פרחים נשאי עלי (נקביים). ציור משמאל מובאים שני סוגי הפרחים

האורתודוכסיה המוסלמית הרשמית לא ראתה בעין יפה את השימוש בחשיש, והתייחסה לכך כאל מעשה נפסד הנוגד את חוקי המוסר והדת. היא אף יצאה כחריפות נגד התופעה והטיפה להימנע ממנה. למלחמות החורמה נגד השימוש בחשיש הצטרפו גם השליטים הממלוכים, שהפגינו אדיקות דתית רבה. הממלוכים לא היו, כידוע, מוסלמים במקורם, והם עשו את כל אשר לאל ידם כדי להוכיח את מחויבותם הדבקות בדת החדשה.

כתבי ההיסטוריונים מובאות עדויות רבות לנסיונות להילחם בסמים. המלחמה בחשיש היתה בעיקר במישור ההסברתי. מסופר, למשל, שהאמיר אלשיח'וזני מתח ביקורת בשנת 1378 על פשוטי העם המשתמשים ב"עץ המקולל". כן יצא נגד מנהג זה בשנת 1393 הסולטאן הבגדי אחמד בן אויס, בעת ביקורו בקירי. מסופר, שלאחר שנסע מקהיר לבגד יצא ממנה בשנית, נוכח שנוע מגונה זה פשה גם בקרב אנשי דמשק, שהחלו להשתמש בחשיש בפומבי.¹⁴ ההיסטוריון אבן איאס (1448-1524) מספר, שבזמני שלטונו של הסולטאן הממלוכי קאנצ'וא אלגורי (1501-1516), יצא שליט זה פעמים רבות כנגד אלה העוברים על מצוות הדת...

מצרי משעורים) וה'חשיש' ¹⁵. אכן תימיה, חכם דת נדע, שפעל בסוריה במאה ה'14, יצא אף הוא כנגד החשיש. לדעתו החשיש הוא מאוס ורע מהדין. ¹⁶ בספר העוסק בפסקי הלכה, הערוך במתכונת שאלות ותשובות, מובאות התייחסויות רבות לענין החשיש, עדות לשימוש הרב שנעשה בו. ¹⁷

באמצעות השוואת איסור השימוש בחשיש לאיסור שתיות יין, קיוו אנשי הממסד לצמצם תופעה זו, אך נסיונות אלה לא עלו יפה. התופעה היתה, כנראה, נרחבת למדי ולא היה ניתן לאכוף את איסור השימוש בכוח. למעשה, השימוש בצמח זה היה נפוץ ומקובל במזרח כמעט עד ימינו.

תופעת השימוש בחשיש לא פסחה גם על אזור ארץ-ישראל. מיעוט הידיעות על כך אינו מעיד על הזקפה של תופעה זו, שכן בתקופת ימי הביניים המאוחרים "ארץ-ישראל" לא הוגדרה כיחידה גיאופוליטית עצמאית, אלא היתה חלק מהמרחב הכולל של "אלשאם", דהיינו, סוריה רבת. עדות מאלפת לשכיחות השימוש בחשיש והתצאותו באזורים אלה מסופרי אלף לילה ולילה, המשקף את המציאות בימי הביניים המאוחרים (כנראה המאה הארבע-עשרה), מסופר על הנסיך ציא אלמכאן, שביקר בהסתר עם אחותו בירושלים. הוא חלה שם והיה מוטל ברחובות העיר, עד שתושב מקומי מצאו ואמר לו: "אחד שכמותך, אוכל חתיכת חשיש ואחר כך הוא מטיל עצמו בכל אשר ימצא, על אשפה". תאור זה, משקף דאי מציאות חברתית ריאלי, שבה המסוממים התגללו ברחובות. מלבד העדויות על השימוש בחשיש כאזור הנוכר, ישנה ידיעה המציינת בפורש תופעה זו גם בגליל העליון. אלעזר מאנ, שהיה שופט בצפת, תאר בשנת 1570 בערך את מנהגי הדרוזים כאזור הר מירון: "הם זורעים את 'אלחשישה אלמסכרה' (המשכר) בכפר הנקרא אלזאבד וערשים הרבה ויין". ¹⁸

נראה בעליל, שתכלית תאורו של עתימאני היתה להשחיר את דמותם של הדרוזים ולהציגם ככופרים. אפשר, עם זאת, שיש בתאור זה גרעין של אמת. הדרוזים הם כת שמצאה מפלג האסמאעיליה. מפלג זה היו מפורסמים הי'חשישין' (משתמשי החשיש?), בני כת קיצונית של השיעה, שמנהיגם היה יודע כשם "שיח' הוריס". החשישיים שכנו במצגים הרריים בפרס, סוריה ולבנון במאות ה'11 וה'13. דברי הימים של ארץ-ישראל וסוריה בימי הביניים נזכרים החשישיים פעמים רבות כגורם בעל השפעה בלתי מבטלת. ¹⁹ בשנת 1126 אף נעשתה העיר בינאס למשך כשנתיים למרכז העיקרי של כת זו. ²⁰ אחד המקורות שהזכיר כת זו היה הנסע היהודי בנימין מטודלה, שביקר בארץ בשנת 1170 בערך:

"נבאל היא בעל ג' תחת הר לבנון הסמוכה לאומה שקורין אותה 'אל חשישין', ואינם מאמינים בדת הישמעאלים אלא לאחר מהם שתושבין אותו כמו נביא, וכל מה שיאמר להם יעשו אם למות אם לחיים, וקורין אותו 'שיח' אל חשישין', הוא זקן שלום ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו כל אנשי הדרים... הם בעלי אמונה על מאמר הזקן שלום, ופחדים בכל המקומות מהם מפני שזורגים את המלכים במסירות, ומהלך ארצם שמונה ימים הם נלחמים על בני אדום הנקראים פרנקש (פרנקים = צלבנים)". ²¹

בני כת החשישיים הטילו את איומם לא רק על הפרנקים. בכל העולם המוסלמי הם נדרעו לשמצה ככת מסוכנת, שאנשיה התנקשו בחיי המתנגדים להם. אולם ביחסה של כת החשישיים לאורח-החיים המוסלמית חלו תנודות ותמורות ברבות הימים. בעד

שבמאה ה'12 הם התנתקו כמעט לחלוטין מהאסלאם, הרי שבמאה ה'13 החלה להסתמן מגמת התקרבות לאסלאם. מאז ואילך השכירו החשישיים את חרמם לכל דורש. כך, למשל, הסולטאן הממלוכי ביברס שכר את שרותיהם כרצחים שכירים. המקורות האירופיים הרבים שתארו את כת החשישיים לא ביארו, בדרך כלל, את מקור השם. אחד המקורות העבריים שניסה לבאר את המונח חשישיים בדקשר לאמונתם היה יהודה הדסי (אמצע המאה ה'12), הקראי בעל החיבור "אשכל הכפר":

"בני דת אלחשישאי אשר קמה עתה בימינו חרשה ממציאים באמנם כי כל העולם הזה חשיש (= עשב) וחציר נחשב לעין כל רואים; אין האלהים חושב וחושש (= ומשגיח) במעשי בני אנשין; יש אלהים בעולם אמנם אחד ומיוחד; אבל אין לו חושש (= השגחה) ואין לו פקודה ולא חשבון לחשוב ולפקוד בכל מעשי אדם הכל כחציר יחיד". ²²

בדרך מסעו של מרקו פולו (1254-1324) לסין הוא תאר בשנת 1273 את החשישיים כאזור פרס. לדבריו, מנהיגם "דאיש הזקן הנקרא בלשונם אלאדין", שכן בתוך גן יפה מאין כמותו עם כל הפירות שבעולם, שם גם היו נערות יפות תואר ונחלי חלב דבש, יין ומים. מנהיגם שכנע את המאמינים שזוהו גן העדן כפי שהבטיח מוחמד בקוראן. האיש הזקן שלא את מאמיניו לשליחויות רצח, בהבטחה שהם ישכנו לבטח בגן העדן שהם חוזים אם יבצעו מלאכתם באמונה. עד מסופר, שלשליחויו הצעירים נתן שיקוי מסוים בטרם יצאו למשימתם. ²³

תאורו של מרקו פולו הביא חוקרים אחדים לקשור את מנהגי הכת בשמם - החשישיים. בני הכת כונו במקורות האירופאים - Assassins, מונח שפירושו בשפות אירופיות שונות - רצחים שכירים. לפי סברה זו, השיקוי שנטלו המתנקשים בטרם יציאתם למשימת הרוג היה החשיש, ומכאן, לכאורה, מקור שמם - החשישיים - Assassins. ההסבר האיטימולוגי בין החשיש לחשישיים הוצע לראשונה בראשית המאה ה'19 על-ידי המזרחן סילבסטר דה סאסי, ובעקבותיו הלכו חוקרים נוספים. בספרי מחקר רבים עדיין רווחת הסברה, שראשי הכת היו שולחים מתנדבים לשליחויות רצח בהשפעת חשיש. החשיש שנטלו המאמינים לפני שיצאו למשימת הרצח, שיחרר אותם מפחד ועורר בהם הזיות. ראוי להזכיר בהקשר זה את ההסתיווגיות של המזרחן ברטרד לואיס, שהראה, שאין לסברה זו כל ביסוס במקורות המוסלמיים, לא במקורות האסמאעיליים וגם לא באלו הסוניים, ונראה שמדובר, למעשה, בשיבוש וחוטר הבנה של המקורות האירופיים. ²⁴ לחיזוק דבריו צריך להוסיף, שבמאה ה'12 החשיש היה עדיין נדיר גם בפרס.

גם אם הסיפור על החשישיים אינו אמין דיו, הרי שכפי שראינו, החשיש היה בשימוש נרחב בכל העולם המוסלמי וגם באזורנו. בארץ-ישראל נזכר השימוש בחשיש גם בתקופות מאוחרות יותר. הבוטנאי השוודי הסלקוויסט (1751), ציין את שיחיו הקנבוס (*Cannabis vulgaris*) הגדלים בגני יפו, שהיו בשימוש אצל המוסלמים. לדבריו, הם נהגו לפורר את העלים ולהכין מהם סם מרדים, שהיה בעל השפעה זהה לזו של האופיום. ²⁵ גידול החשיש והשימוש בו נתקיימו אצל ערביי הארץ עוד בסוף התקופה העות'מאנית. ²⁶ השלטון הבריטי הביא לצמצום התופעה, אך היא לא בטלה מן העולם ויודעה גם בימינו.

12. שם, עמ' 128.
13. מובא אצל רוטנאל (לעיל, הערה 7, עמ' 58.
14. מקריזו (לעיל, הערה 9), עמ' 128-129.
15. אבן איסא, בראש אלזור פי וקאנע אלדור (מהדורת מ. מצטפה), קדיר 1985, ד, עמ' 303; ה, עמ' 124, 128.
16. תקן אלזין אבן הימיה, אלסיאס אלשרעה פי אצלאח אלראעי ואלרעה, מצרם 1969, עמ' 108.
17. תקן אלזין אבן הימיה, מגינע אלפתאוי, קדיר 1911, ד, עמ' 257-256, 264-262. אישור זה מופיע בחלק ההלכתי העוסק באיסור שחיית משקאות שיכר. קר, למשל, נשאלה השאלה, האם מותר לאוכל חשש להיות שליח ציבור בתפילה והאם לציבור היודע שהוא שווא עברין מותר לשהות בחברתו. שם, עמ' 272-273.
18. B. Lewis, An Arabic Account of the Province of Safad-I, *BSOAS* 15 (1935), p. 485.
19. C. Nowell, The Old Man of the Mountain, *Speculum* 22 (1947), pp. 501-514; B. Lewis, The Sources for the History of the Syrian Assassins, *Speculum* 27 (1952), pp. 484-489.
20. י. פראווי, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, ירושלים 1971, א, עמ' 218.
21. ספר מסעתי של ר' בנימין (מהדורת מינ' אולף, ניו יורק תרפ"ז, עמ' יח-יט).
22. יהודה דהסי, אשכול הכופר (מהדורת גתלום), 1836, פרק עז, עמ' 41.
23. G.B. Parks, *The Book of Marco Polo*, New York 1927, pp. 50-51.
24. B. Lewis, *The Assassins - A Radical Sect in Islam*, London 1967, pp. 12-13.
25. F. Hasselquist, *Iter Palaestinum*, Stockholm 1757, p. 277.
26. פוסט (לעיל, הערה 1), עמ' 121.
1. G. E. Post, Essays on the Sects and Nationalities of Syria and Palestine, *PEFQst.*, I, Löw, *Die Flora der* [להלן: פוסט], (1881), p. 121.
2. A. Issa Bey, *Juden*, I, Vienna-Leipzig 1924, p. 262; *Dictionnaire des Noms de Plantes*, Cairo 1930, p. 38.
3. על עמח החשש השופעווחו ראה: ה. משולם, "חשיש", מדע ט (תשכ"ד), עמ' 106-111; פ. טל, עמודי מרפא, תל אביב תשמ"א, עמ' 205.
4. J. Zias, Health and Healing in the Land of Israel - A Paleopathological Perspective. In: *Illness and Healing in Ancient Times*, University of Haifa, 1996, p. 16.
5. סקירה היסטורית על שימוש החשש בתרבויות הקדומות השונות, ראה: R. Mechoulam, *Cannabi-noids as Therapeutic Agents*, Florida 1986, pp. 2-19; על השימוש בחומר מרדים ראה א. עזרי, "תולדות הרדמה", קורות ח (תשמ"ג), עמ' 246-243.
6. H.Q. Al-Samarraie, *Agriculture in Irak During the 3rd Century A.H.*, Beirut 1972, p. 91. ראה: "האם השתמשו בחשיש בימי הביניים?", לדעת יטו (1988).
7. תאר המקורות העיקריים ראה במבוא של רוטנאל: *The Herb Hashish Versus Medieval Muslim Society*, Leiden 1971, pp. 9-15 [להלן: רוטנאל].
8. S. Hamameh, Medicinal Plants, Therapy and Ecology in al-Ghazzi's Book on Agriculture, *Studies in History of Medicine* 2 (1978), p. 253.
9. אלמקריזי, כתאב אלמואעט ואלעתאבא בדיכר אלחוטט ואלאתארא, בולאק 1855, ב, עמ' 126 [להלן: מקריזו].
10. אבן אלביטאר, אלניאמע למפרדאט אלודוויה ואלאעזוויה, בולאק 1874, ה, עמ' 39.
11. מקריזו (לעיל, הערה 9), עמ' 126-129.